

RUNGRAVHÄLLEN I UKNA ÖDEKYRKA, NORRA TJUST HÄRAD, SMÅLAND

AV

BJÖRN HELMFRID

En km nordväst om Ukna kyrka och lika långt nordost om Storån ligger — något närmare kyrkoherdebostället Storhammar än den nya kyrkan — ruinerna av den gamla kyrkan i Ukna socken. Man har länge känt till, att här skulle finnas en runristad gravvård. Kyrkan, som går tillbaka till äldre medeltiden, har emellertid alltsedan den på 1830-talet kom ur bruk fått förfalla. Taket och större delen av murarna ha störtat in. Buskar och träd, som här trivas förträffligt, fortsätta alltjämt sitt förstörelseverk. Därigenom att gravstenen dolts av de nedstörtade väggarna, har den ej förrän nu blivit beaktad.

Första gången jag funnit hällen omtalad är i ett brev — daterat i Yxnerum den 23 april 1737 — från pastor P. Kihlström¹ till biskop E. Benzelius i Linköping. Brevet förvaras i handskriften *Ecclesiastique Handlingar* — signum T. 67 i Linköpings stiftsbibliotek —, som är donerad av Benzelius. Brevet innehåller, för att citera handskriftsregistret, »ritningar af runtecknade likstenar m. fl. märkvärdigheter, jemte förteckningar på pastores» inom olika församlingar i stiftet alltsedan 1500-talet. En teckning i stort format av gravhällen åtföljes av en viktig uppgift: »Thenne på andre sidan afritade Liksten ligger i Ukna Sacristia på golfwet mitt för fenstret. Thet sägs af folket ther på orten, att en Munk eller Abbot skal ther ligga begrafwen.»

¹ Petrus Kihlström var komminister i Björsäter-Yxnerum pastorat i Östergötland åren 1729—37. Sistnämnda år blev han kyrkoherde i samma församling.

Kihlström samlade under sin levnad material till ett herdaminne över Linköpings stift. Det tillämnade verket kom emellertid aldrig ut, men östgötaprästens anteckningar förvaras i Linköping under namn av dels Linköpings Stiftskrönika (signum B. 24), dels Linköpings stichts Präste Chrönika (signum B. 23). Av dessa båda synes av flera skäl B. 24 vara den äldre. Så t. ex. lämnar Kihlström där en utförlig tolkning — till denna återkommer jag senare — av Ukna-inskriften, medan han i B. 23 endast begagnar sig av de resultat, han i B. 24 uppnått.

Med ledning av Kihlströms uppgifter företog författaren i sept. 1936 med anslag av Riksantikvarieämbetet en utgrävning i Ukna ödekyrkas sakristia, varvid den märkliga gravhällen blottades.

Sakristian, belägen intill kyrkans norra korvägg, är mycket liten och oansenlig. Av väggarna återstå obetydliga, knappt meterhöga rester. Innan utgrävningen kunde taga sin början, måste den frodiga vegetationen avröjas. Bl. a. hade en stor gran fått fast rot över västra sakristieväggen. Nästa åtgärd blev att undanskaffa de stora stenarna, rester av kyrkans väggar. Under grävningen i den understa rasmassan, som utgjordes av murbruk och krossat tegel, påträffades en del smärre, lösa föremål, bl. a. skärvor av grönt fönsterglas i olika tjocklekar, ett halvt dussin järnljushållare, några kilformade järn, 1½ kopparmynt daterat 1716 o. s. v. Gravhällen påträffades intill östra väggen, medan fönsterglaset låg vid den västra.

Golvet i sakristian utgjordes av oregelbundet mångsidiga, ojämna stenplattor, dels av granit, dels av kalksten. En kalkstensplatta, liggande blott en halv meter ifrån gravhällen, hade fullständigt krossats, medan runstenen knappast företedde så mycket som en enda rispa.

Vädret var under utgrävningen och den därpå följande undersökningen det sämsta tänkbara — regn och storm — och gravhällen var belägen så, att det erbjöd stora svårigheter att placera en kamera. Författarens fotografier av inskriften blevo därför icke så lyckade, som önskvärt varit.²

Hällen, av rödbrun, slätslipad kalksten, är 170 cm lång, 78 cm bred vid huvudändan och 61 cm vid fotändan. Tjockleken uppgår till 4½ cm. Utöver inskriften, som är anbragt inom en enkel ram

² Hösten 1938 hade emellertid förf. tillfälle att åter fotografera stenen, nu med bättre resultat (fig. 1 och 2).

Fig. 1. Rúngrävstening sedd ovanifrån. Texten icke ifylld.
Abb. 1. Der Rúngrävstein, von oben gesehen. Der Text nicht ausgefüllt.

Fig. 2. Rungravhällen sedd ovanifrån. Texten ifylld.
Abb. 2. Der Runengrabstein, von oben gesehen. Der Text ausgefüllt.

längs kanterna, saknar gravstenen prydnader. Runorna äro jämna och vackra, 7—8 cm höga. Ett synnerligen skarpeggat verktyg måste ha använts vid huggandet av inskriften. Vissa runstavar äro hårfint ristade och knappast urskiljbara. Men ingenstädes förorsakar läsningen svårigheter. Huvudändans inskrift utgöres av majuskler, medan i övrigt runor äro använda. Runinskriften sönderfaller i två partier, ett fornsvenskt och ett latinskt.

Gravhällens inskrift lyder:

Huvudändan (majuskler): **HIC : IACET : TVRGILLVS :**

Höger långsida (runor): **hærræ : gunmundæ : sun : gas : gak : ei : fra :**

1 5 10 15 20 25

stat : ok : sia : ok : læsin : iðrær : boenit : firu : pyrhisær : siæl :

30 35 40 45 50 55 60 65 70

Vänster långsida (runor): **a : ve : ma : ria : gracccia : ple : na : do : mi :**

75 80 85 90

nus : te : kum : benedikta : tuinmulieribus : æðbenediktus : fruktus

95 100 105 110 115 120 125 130 135 140

Fotändan (runor): **væntris : tui : amn : inmanustuas : d**

145 150 155 160 165

Runinskriften är utförd med det helstungna runalfabetet. Ett par egendomliga runformer äro dock att anteckna. **e**-runan består av en 4 cm lång stav, omkring vars nedre ände en liten cirkel med 1 cm:s diameter är ristad. **d**-runans stingning har formen av ett litet streck anbragt vid bistavens ände, vertikalt mot denna. **þ**-runan uppträder även stungen, betecknande ð-ljudet. Det palatala **r**-ljudet tecknas med stungen **r**-runa. **ʁ**-runan slutligen har ljudvärdet *γ*.

Märkligt är bruket av två olika **n**-runor. Fornspråket hade, som bekant, två *n*-ljud, ett dentalt och ett supradentalt. För deras förekomst har Axel Kock³ uppställt följande regler. Såsom långt var *n* dentalt. Såsom kort var det dentalt 1) i uddljud, 2) i omedelbar förbindelse med dental konsonant, utom när förbindelsen uppkommit först genom samnördisk synkope, 3) efter vokal med infortis. Annars var kort *n* supradentalt. De båda **n**-runorna brukas i inskriftens fornsvenska parti helt i överensstämmelse med dessa regler. Det dentala *n*-ljudet återges med stunget **n** (i transkriptionen tecknat **N**), medan

³ Arkiv för nordisk filologi 18, s. 150 ff.

det supradentala *n* återges med den vanliga *n*-runan (i transkriptionen tecknad *n*).

Den runrad, ristaren använt, har i sin helhet följande utseende:

a b c d ð e f g h i k l m n N o p r R s t þ u v y æ æ

Jag övergår nu till att behandla de ord, som uppträda i inskriften. Huvudändans latinska majuskelskrift torde knappast behöva kommenteras. Turgillus är den latinska formen av fornsvenska Thorgils. Namnet är under medeltiden ganska vanligt. Den svenska formen av namnet är väl styrkt i runinskrifter.

Till det fornsvenska partiet av inskriften äro följande anmärkningar att göra.

- 1—5 **hærræ** nom. m. sg. Ordet är ett av de från tyskan tidigast inlånade.⁴ *Herra* var en titel, som under medeltiden blott tillkom riddare och präster.
- 6—13 **guxmundæ** gen. av namnet *Gunmunder*. Detta är belagt några gånger i de fornsvenska diplomerna, första gången 1312. På västnordiskt område uppträder *Gunnmundr* först sent — på 1400-talet — och då ofta som växelform till *Guðmundr*.⁵ Härav tror sig bl. a. von Friesen⁶ kunna draga den slutsatsen, att *Gunnmundr* skulle vara en ombildning av *Guðmundr*. **guxmundæ** i vår inskrift stöder ej denna teori. Det stungna *n* i **gux** tyder i stället på, att namnet i förleden innehåller stammen i isl. *gunnr*, 'strid'.
- 14—16 **sun** nom. m. sg. Den regelbundna fornsvenska formen för son.
- 17—19 **gas** nom. sg. Detta ord bör förmodligen uppfattas som ett binamn, 'gås'. Att djurnamn på detta sätt användes som personbinamn under medeltiden är mycket vanligt. Lind har i sina fornvästnordiska samlingar ett *Gás* belagt från 1200-talet. Ett personnamn *Gas* uppträder även i ett par runinskrifter från 1000-talet. En sörmländsk runsten (Sö 7) upp-

⁴ E. Hellquist, Det svenska ordförrådets ålder och ursprung, s. 706.

⁵ Lind, sp. 417.

⁶ Rökstenen, s. 79.

visar *Gas* såsom kvinnonamn, medan tre uppländska belägg för samma namn lika gärna kunna vara maskulina som feminina.

20—22 **gak**, imperativ av verbet *ganga*, 'gå'.

23—24 **ei** = ej, icke.

25—27 **fra** prep. i adverbial bet. = härifrån. Formen *frā* ursprungligare än *frān*.

28—31 **stat**, imperativ av verbet *standa*, 'stå'.

32—33 **ok** konj. = och.

34—35 **si**, imperativ av verbet *sia*, 'se, betrakta'.

36 **a** prep. i adverbial bet. = härpå. *sia* kan knappast uppfattas på annat sätt, trots att skiljetecknen icke brukats mellan **si** och **a**. Ristaren har tydligen avsett att rimma på **fra**.

37—38 **ok**, se 32—33!

39—43 **læsin**, imperativ pl. av verbet *læsa*, 'läsa'. Ristaren har här, förmodligen genom ett förbiseende, övergått till den plurala imperativformen.

44—48 **idræR** ack. fem. pl. av poss. pron. *iþar*, 'eder'.

49—53 **bæniR** ack. fem. pl. av *bæn*, 'bön'.

54—57 **firi** prep. = för.

58—66 **pyrhilsær** gen. av *pyrgils*, 'Thorgils'. Namnet är detsamma, som i majuskelskriften vid gravhällens huvudända uppträder i den latiniserade formen *Turgillus*. Skrivsättet **pyrhils**, där **h** betecknar frikativt *g*, förekommer även i en västgöta-inskrift (B 937).

67—70 **siæl** ack. fem. sg. av *siæl*, 'själ'.

Kommentaren till runinskriftens latinska parti torde kunna göras ganska kortfattad. Medan ristaren i föregående inskriftsavsnitt brukat skiljetecken mellan varje ord, har han här varit ytterst inkonsekvent. I de första orden är ett kolon anbragt mellan varje stavelse, men längre fram kunna flera ord följa efter varandra, utan att de äro skilda genom några tecken.

Ett par egendomliga — eller rättare sagt felaktiga — skrivsätt äro att anteckna. Så skrives *gratia graccia* och *et æð*. Dessa skrivfel jämte ristarens svårigheter att anbringa skiljetecken på rätt plats, synas tyda på att han ej behärskat latinet lika väl som sitt modersmål.

Ristaren har vidare haft svårt att få plats med den långa inskriptionen. Mot slutet, särskilt vid fotändan, har han måst tränga ihop runorna starkt. Ändock ha ej alla ord kunnat komma med. Inskriften slutar med ett **d**, utan tvivel en förkortning för *domine*. Efter detta ord hade ristaren sannolikt avsett att tillfoga *commendo spiritum meum* e. dyl. Uttrycket *in manus tuas, Domine, commendo spiritum meum* förekommer f. ö. på en skånsk runsten (Hästveda, Ö. Göinge hd.).⁷

Säkerligen har ristaren på grund av utrymmesskäl utelämnat e i **amn**.

Vad som vid tolkningen erbjuder de största svårigheterna är, huru man skall uppfatta **hærræ guvmundæ sun gas**. Den enda plausibla lösningen torde man — såsom professor E. Wessén vid diskussion av inskriften för mig påpekat — erhålla, om man för samman detta uttryck med huvudändans latinska majuskelinskrift. Varför har ristaren då helt plötsligt övergått från latin till sitt modersmål? Som förut omnämnts, synes han icke ha varit särdeles skicklig i latin, men förmodligen hade han nog kunnat klara ut även resten av inskriften, om han velat. Men då hade blott några få personer kunnat läsa den, kanske endast församlingens präst. Uppmaningen till var och en att stanna och läsa böner skulle då oftast ha fått förklinga ohörd. Därför tillgrip han fornsvenskan.

Orden *Hic iacet Turgillus Hærræ Gunmundæ sun Gas* måste tala om, vem som ligger begravnen under stenen. Namnet *Gunmund* saknar här sitt genitiv-*r*. Då i övriga fall i inskriften ändelse-*r*, antingen som **R** eller **r**, kvarstår, talar *r*-bortfallet i *gunmundæ sun* för att detta vore att uppfatta som en sammansättning, *Gunmundsson*. *Gas* kan icke gärna vara något annat än ett binamn till *Torgils*. Titeln *Herra*, ehuru placerad mellan *Turgillus* och *Gunmundsson*, bör givetvis tilläggas den begravne, som väl varit *kyrkioherran* i Ukna. *Herr Torgils Gunmundsson Gäs*, som prästens fullständiga namn lytt, torde, enligt vad jag kunnat finna, vara att betrakta som den förste kände kyrkoherden i Ukna.

Efter *Gas* bör punkt sättas, ty med följande ord börjar uppmaningen till dem som passera gravhällen och läsa dess inskrift.

⁷ L u d v. W i m m e r, De danske Runemindesmærker IV: 1, s. 63.

Tolkningen av Uknahällens inskrift kommer alltså att lyda:

Här vilar Herr Torgils Gunmundsson Gås.

Gå ej härifrån,

stanna och se härpå

och läs Edra böner för Torgils själ!

Var hälsad Maria, full av nåd! Herren är med dig. Välsignad vare du bland kvinnor och välsignad ditt skötes frukt! Amen! I dina händer, Herre, (befaller jag min ande).

Jag övergår nu till att närmare granska inskriftens run- och språkformer för att med ledning av dem söka bestämma den sannolika åldern på gravhällen.

Runformerna ge oss ganska vida tidsgränser. Då ristningen är utförd med det helstungna runalfabetet, kan den ej vara äldre än c:a 1200. s-runans form (4, ej ꝛ) utvisar å andra sidan, att inskriften knappast är yngre än 1350.

De språkliga förhållandena lämna mycket liten vägledning för inskriftens datering. Just det skede av vårt språks historia, som den måste tillhöra, är mycket litet känt.

I orden *hærræ*, *gunmundæ*, *iðræ* och *pyrhilsær* är ändelsevokalen *a* försvagad till *æ* efter föregående lång stavelse. Denna vokalförsvagning *a > æ* börjar i de småländska diplomerna visa sig först under 1200-talets sista kvartsekel.⁸ Smålandslagen företer växlingen $\sim æ$ enligt vokalbalansregler.⁹ I de östgötska diplomerna växla *a* och *æ* efter 1280. Fornöstgötska skrifter från 1300-talet ha oftast *a*, men stundom även *æ*. Kock har påpekat,¹⁰ att de i vissa östgötska medeltidsurkunder skönjbara spåren av vokalbalans *a~æ* anträffas i sådana dialekter, som senare utvecklats till *e*-mål.

Ordet *siæl* ger oss en — om än vag — hållpunkt för dateringen av Uknainskriften. Enligt Kock¹¹ påträffas redan omkring 1200 i ett enstaka fall *iū > iē* (Ög 49). Emellertid kvarstår *iū* i de flesta trakter mycket längre. Övergången *iū > iē* inträffar vid olika tid och i olika ställningar. Så kvarstår *iū* längre i uddljud än i midljud. I äldre

⁸ S. Olsson-Nordberg, Fornsvenskan i våra originaldiplom före 1300. I, s. 205 f.

⁹ Kock, Fornsvensk ljudlära, s. 310 ff.

¹⁰ Svensk ljudhistoria IV, s. 212.

¹¹ Svensk ljudhistoria II, s. 294 ff.

Västgötalagen och fragment av Östgötalagen är *iā* kvarstående både i udd- och midljud. Följande handskrifter ha *iā* bevarat i uddljud men visa utvecklingen till *iē* i midljud: Bjärköarätten, Upplandslagen, Södermannalagen och Dalalagen. Dock kan även i dessa enstaka fall, där *iā* även anträffas i midljud, påvisas. I de fornsvenska originaldiplomen före 1300 kvarstår *iā* i alla ställningar.¹²

En ledning vid dateringen ger oss även orden **bœniR**, **iðræR** och **þyrhilsær**. Noreen säger om beteckningen av det gamla *R*-ljudet:¹³ Efter vokaler kvarstår *R* ända in på 1200-talet. Men redan före 1100 visade sig i Uppland en växling mellan **R** och **r** i trycksvag ställning. Dock var denna växling mest ortografisk. Först på 1200-talet kom **R** ur bruk, emedan motsvarande ljud icke mera existerade. Noreen anför ett exempel (Salebyklockans inskrift), där *R*-ljudet övergått till *r*-ljud 1229. Övergången skulle ha inträffat i etapper, först efter *ū*, sedan efter *ÿ* och sist efter *ä*. Efter långa vokaler inträdde förändringen *R* > *r* ännu senare. Originaldiplomen använda fyra olika *r*-typer, men de synas alla representera samma ljudvärde, nämligen alveolart *r*.¹⁴ I de östgötska runinskrifterna från 1100-talet har **R**-runan i alla ställningar ersatts av **r**, vare sig nu detta beror på att de båda ljuden sammanfallit eller på ortografiska förhållanden.¹⁵ De sörmländska runinskrifterna synas i allmänhet ha hållit de båda ljuden väl i sär.¹⁶ Men från Södermanland finnas inga inskrifter, som äro i ålder jämförbara med Uknainskriften.

Man torde med ledning av ovanstående runologiska och språkliga förhållanden blott med stor osäkerhet kunna datera Uknainskriften. Mest rimligt synes det mig att förlägga ristningen till tiden 1280—1320.

I Håhls herdaminne för Linköpings stift från 1846 upptages som förste kyrkoherde i Ukna en »Torkillus, curatus 1290. † den 28 decemb. 1304. Dess grafsten fanns för ej länge sedan i Sacristian.»¹⁷ Uppgiften återkommer i ordagrant samma form i det senare herdaminnet av Westerlund och Setterdahl. *Torkillus* måste uppenbarligen vara identisk med gravinskriftens *Torgils Gunnundsson Gås*. Grans-

¹² S. Olsson-Nordberg, anf. arb. 1, s. 184

¹³ Altshwedische grammatik, § 283, 3.

¹⁴ S. Olsson-Nordberg, anf. arb. 1, s. 172.

¹⁵ Brate, Östergötlands runinskrifter, s. XXVII.

¹⁶ Wessén i Sörmlands runinskrifter, s. LXVII.

¹⁷ Håhl, Linköpings stifts herdaminne 2, 277.

ka vi nu saken närmare, finna vi, att herdaminnefatt i varje fall de flesta uppgifterna om den medeltida prästen från den egendomliga, förut omnämnda tolkning Kihlström lämnat av inskriften. Östgöta-prästens resonemang stöder sig på en läsning, som i de flesta punkter är felaktig. Då den emellertid fått en viss betydelse därigenom, att herdaminnefatt upptagit de resultat, Kihlström kommit till i sin tolkning, synes det mig lämpligt att här in extenso återgiva hans bevisföring.

»Enfaldig förklaring på then å andra sidan här afritade Likstenen:

abbas qvi monetas svecas componæ

HIC IACET TURCILLUS abba kui muna.ta sui kas. kagen.

præstitit

tog han

præstat och sedan och taga sin digra Ro undan före nembligen

fra:stat ok sia ok ta sin idri RRo nir firi ————

i grafwen där helsar så Ave maria gratia plena

————daur hilsar. sa. i. afi maria gra--t bienaa

2:ne C

C

dilertus fruktus

N. B. *to:k iuste ku* ———— *iocikia:luia mulieribus driaelictus fructun*

infantibus

infantes

fantbus

Om thesse understrukne orden, är min enfaldiga gissning, thet tyckes the utvisa, at Abboten Turkill blifwit död 4dag Jul eller the Menlösa Barns dag, då i Christne församlingar förkunnas om qvinnorna, som bitterligen sörgde sine, af Herode dräpne barn, hwilkas själar voro i godt behåld uti Guds händer. Till thenne mening har jag fått anledning af thet ordet $\Gamma\text{N}\ddot{\text{I}}$ hwilket står näst för Mulieribus, och tyckes wara tagit, på Munkewis, af thet verbo lugere.

På likstenen wid fötterna näst efter ordet Fantbus står:

in manus tuas

iuī ma . iuna io : in manus tuas.

Af thesse utan twifwel afbrutne eller updicktade ord: *iuī ma iuna io* tyckes thet the, till årtals utwisande, bruklige Literæ böra uttagas, miiii.

Skall man kunna tryggeligen sluta trij C af the å andra sidan stående ord wid Signum in margine NB, så blifwer utan twifwel årtalet thette M . CCC . IIII just thet samma som på Ukna storklockka, hwilken blifwit stöpt af Klockkegiutarne Eric och Peder ANNO DOMNI M : CCC : IIII : och hänger ännu i Ukna klokke-stapel.»

Som jag redan förut nämnt, upptog Kihlström i B. 23 de resultat, han kommit till beträffande Uknas förste kände kyrkoherde. Märkligt nog, och så vitt man kan se utan grund i inskriften, insätter han här för Torkillus såsom curatus årtalet 1290. Förmodligen är detta endast ett ungefärligt antagande. Håhl återger sedan utan vidare Kihlströms uppgifter. Förmodligen kände han ej till den kuriösa tolkningen, som står att finna i B. 24. Westerlund och Setterdahl ha i sin tur otvivelaktigt skrivit av Håhls herdaminne, utan att söka verifiera dess uppgifter. Dessa gå ytterligare igen hos M. Höjer i (Konungariket Sverige 2: 1, s. 340) och i verket »Sverige, geografisk-topografisk-statistisk beskrifning» 2 (1917), s. 339.

ZUSAMMENFASSUNG

BJÖRN HELMFRID: Der Runengrabstein in der verlassenen Kirche bei Ukna.

Im Herbst 1936 grub Verf. in der aus dem Mittelalter stammenden, nunmehr verlassenen Kirche bei Ukna im nordöstlichen Småland einen Grabstein aus, der teils mit einer langen Runeninschrift, teils mit einer Majuskelinschrift versehen war. Die Runen gehörten dem ganzpunktierten Runenalphabet an. Die Runenpartie der Inschrift zerfällt in zwei Abteilungen, die eine in altschwedischer, die andere in lateinischer Sprache abgefasst. Die Deutung zeigt, dass unter dem Grabstein der erste bekannte Pfarrer des Kirchspiels ruht; sein Name war Torgils Gudmundsson Gås, gleichfalls laut der Inschrift. Ausser dieser Angabe steht auf altschwedisch: Geht nicht von hier, verweile und schauet hierher und sprecht eure Gebete für Torgils Seele! Die lateinische Inschrift besteht aus dem Englischen Gruss an die Jungfrau Maria sowie dem Zusatz: Amen! In Deine Hände, Herr, befehle ich meinen Geist.

Sprachlich und runologisch kann man die Inschrift in die Zeit 1280—1320 datieren. Bemerkenswert ist, dass zwei verschiedene n-Runen zur Anwendung gekommen sind. In der Inschrift geben sie den dentalen bzw. supradentalen n-Laut der alten Sprache wieder.

Ein Geistlicher des 18. Jahrhunderts, P. Kihlström, hat eine Deutung von der Inschrift gegeben, die vollkommen phantastisch ist, Bedeutung aber dadurch erhalten hat, dass ihre Resultate von sämtlichen Verfassern biographischer Werke über Geistliche akzeptiert worden sind. Nach Kihlströms Deutung sollte der Pfarrer Torkillus heissen und der 28. XII. 1304 als sein Todestag in der Inschrift angegeben sein. Die obige Deutung widerlegt jedoch all dies vollständig.